

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Перші звістки про українську сім'ю належать до далекої давнини. Київський літописець, описуючи старі українські племена, стверджує, що тільки його земляки поляни мали добрий звичай, жили тихо і соромливо, і шлюб був у них правильний: молоду приводили до молодого, а другого дня приносили її посаг. Інші ж племена, каже він, жили як звірі: у древлян, у сіверян та інших не було "браченья", правильного шлюбу [1, с. 42].

Вирішальним чинником у формуванні української сім'ї є приналежність української нації до індивідуалістичного культурного циклу. Прагнення до вияву своєї індивідуальності позначалося на тому, що українська сім'я, на відміну від великої, колективістичної сім'ї, є мала сім'я, яка складається з батьків і неодружених дітей; одруження дітей веде до заснування нової сім'ї з усіма зовнішніми ознаками (власна хата, окремий земельний наділ).

Високі вимоги до сім'ї зумовили те, що подружжя старанно підбиралося й шлюби були моногамні (як про це свідчать літописи й пам'ятки усної словесності). Для сім'ї була характерна добровільність шлюбів. Суворо дотримувана моногамія спричинилася до створення ще в дохристиянські часи складного весільного церемоніалу, який зберігся до нинішніх часів. Його складовою частиною є сватання, що вказує на обопільну добровільність одруження. При Доборі в Україні дотримувалися засад екзогамії.

Поруч з обмеженням української сім'ї до малої сім'ї іншою основною рисою є матріархальний тип сім'ї, характерний для хліборобських народів.

Під зовнішнім впливом народів із патріархальним устроєм, які здобули вирішальний вплив на європейську культуру, еволюція відносин в Україні пішла за напрямом зрівняння значення обох статей в сім'ї. Іноді перевага переміщується в бік батька ("голова сім'ї"), але це має більш зовнішній характер. Таке

переміщення помітне, наприклад, у "Повчанні" Володимира Мономаха, який навчав: "... жінок своїх любіть, але не давайте їм над собою влади". Але це переміщення, не давши цілковитої переваги чоловікові, призвело до стану, коли шлюби базувалися на взаємній пошані і, власне кажучи, на рівності обох партнерів. При цьому величезну роль, як про це свідчить українська усна словесність, відіграє кохання між чоловіком та жінкою, а також любов та пошана дітей до батьків. Про прагнення до внутрішньої гармонії може свідчити той факт, що українці уникали національно змішаних шлюбів (у 1927 році їх було тільки 3,3%) [2, с. 1135].

В Україні після встановлення радянської влади першими законодавчими актами із шлюбно-сімейного законодавства були декрети РНК України "Про організацію відділів запису актів громадянського стану", "Про цивільний шлюб та про ведення книг актів громадянського стану", "Про розлучення" від 20 лютого 1919 року; сюди ж треба віднести перший сімейний кодекс України 1919 року, який через громадянську війну не одержав великого розповсюдження [3, с.9]. Що стосується сімейного законодавства національно-державних утворень, що діяли в Україні до встановлення радянської влади, то воно було скасоване— радянською владою і впливу на формування сімейного законодавства України після 1920-1921 р.р. не мало.

Ці перші законодавчі акти по-новому розв'язали найголовніші питання правового регулювання сім'ї і шлюбу. Перші декрети і кодекс України проголосили основні принципи шлюбно-сімейних відносин в Україні: одношлюбність (моногамію).

Всебічно захищалися права дітей. Законодавчо було передбачено, що батьківські права не можуть суперечити інтересам дітей. У цьому проявляється гуманність українського сімейного законодавства, оскільки воно вперше за всю історію цивілізації в нормативному порядку поклало « обов'язки батькам та іншим вихователям не здійснювати своїх прав всупереч інтересам дітей. Тим самим законодавець оголосив дитину особою, благо якої повинно бути на першому плані, і на цій основі був Категорично засуджений застарілий погляд на дитину як на об'єкт необмеженої батьківської влади і сваволі. При неправомірному здійсненні і моїх прав мати й батько

могли бути позбавлені батьківських прав.

Вказані вище принципи українського сімейного законодавства, що були відображені і закріплені в перших декретах радянської влади Про шлюб і розлучення, а також у сімейному кодексі України 1919 року, використовувалися як у практичній діяльності державних і судових органів України, так і в правотворчій діяльності цих же органів. Особливо яскраво це проявлялось у період розробки, обговорення і прийняття Сімейного кодексу України 1926 року. У процесі розробки даного кодексу було використано не тільки основні принципи, але й розроблено і впроваджено в життя цілий ряд інших принципів, які є основними засадами і сучасного сімейного законодавства.

У юридичній літературі з сімейного законодавства є розходження щодо суті і кількості принципів українського сімейного законодавства [4, с.5-6]. Але щодо основних принципів, відображених саме в перших декретах України про шлюб та розлучення, то більшість авторів віддає перевагу вищевказаним принципам.

Перші законодавчі акти із сімейного права в Україні були видані дещо пізніше, ніж у Російській федерації, що було пов'язано з умовами встановлення в Україні радянської влади і з станом громадянської війни [5, с.79]. Перші декрети в галузі сімейних відносин в Україні були видані 20 лютого 1919 року. Це були декрети Раднаркому України "Про організацію відділів записів актів громадянського стану", "Про цивільний шлюб і про ведення книг запису громадянського стану" та "Про розлучення".

Першим кроком радянської влади було скасування церковного шлюбу, який до цього був панівною формою шлюбу. Декрет проголошував, що "Українська Республіка надалі визнає обов'язковим цивільні шлюби". Що ж стосується церковних обрядів шлюбу, то вони оголошувалися декретом "приватною справою осіб, що бажають одружитися", і могли вчинятися лише після державної реєстрації шлюбу в органах загсу. Церковні та інші релігійні шлюби, укладені до видання даного декрету з дотриманням умов і форми, передбачених попередніми законами, прирівнювалися до зареєстрованих цивільних шлюбів. Найвищий Суд України дав тлумачення цьому положенню.

Введення цивільного шлюбу і відміна церковної форми шлюбу перебували в повній відповідності із принципом відокремлення церкви від держави, встановленого декретом Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 29 січня 1919 року [6, с.2].

Проголошення цивільного шлюбу звільняло громадян від впливу релігії і духовенства. З особливою силою було підкреслено в декреті, що укладення шлюбу допускається тільки на добровільних рівноправних засадах [7, с.95].

У цьому полягає головне значення декрету РНК України від 20 лютого 1919 р. Проте даний декрет не обмежувався тільки проголошенням цивільного шлюбу. Не зважаючи на свою стислість, він водночас визначав найважливіші правила укладання шлюбу і, перш за все, такі, як принцип свободи і добровільності шлюбу, перелік перешкод для укладення шлюбу (мінімальний шлюбний вік, близьке споріднення, перебування в іншому шлюбі, душевна хвороба), зняття релігійних обмежень для вступу в шлюб*, рівність подружжя при виборі прізвища, а також процедуру державної реєстрації шлюбу в органах загсу.

Як бачимо, надаючи вирішального значення обов'язковій реєстрації шлюбу, декрет від 20 лютого 1919 року нічого не зазначав про фактичні шлюби. Визнавалися дійсними лише ті фактичні шлюби, які існували до видання декрету від 20 лютого 1919 року. З цього приводу був виданий спеціальний циркуляр Верховного Суду України від 25 квітня 1924 року, в якому роз'яснювалося, що "із революційного розуміння декрету від 20 лютого 1919 року випливає, що якщо декрет надалі визнає обов'язковим цивільні шлюби і поряд з цим визнає шлюби, укладені раніше церковним шляхом, то тим більше він повинен визнавати шлюби, укладені раніше без участі церкви".

* За дореволюційним законом укладення шлюбу здійснювалося лише при посередництві православної церкви, якщо хоча б один з майбутнього подружжя був православним. Виключення з цього правила допускалися для сектантів і старообрядців, яким дозволялося укладати шлюб без церковного обряду (вінчання) шляхом запису про шлюб у метричній книзі в поліції. Особам православної віри заборонялося укладати шлюб з нехристиянами, а з особами інших християнських вірувань (католиками, протестантами та ін.) дозволялося укладати шлюб, якщо вони брали на себе обов'язок, що вони "не будуть паплюжити своє подружжя за православ'я", а також не будуть схилити їх до своєї віри і що майбутні діти будуть обов'язково хрещені і виховані в дусі православ'я.

Здійснюючи кардинальні зміни царського шлюбного законодавства та вікових уявлень про шлюб як про релігійне таїнство, уряд України ввів обов'язкову реєстрацію шлюбу, яка повинна здійснюватися під безпосереднім контролем державної влади.

Декрет Ради Народних Комісарів України від 20 лютого 1919 року "Про цивільний шлюб і про ведення запису актів громадянського стану" встановив обов'язковий цивільний шлюб. Однак, примітка 2 Декрету зобов'язувала священослужителів після укладення обов'язкового цивільного шлюбу вчиняти й релігійний обряд, коли того побажає цивільне подружжя. А примітка до ст.5 Декрету вказувала, що "... в разі відмови священослужителя виконати на бажання молодих після цивільного шлюбу церковний або релігійний обряд ..., скаргу треба подавати до народного суду за місцем проживання священослужителя". Як треба розуміти вимоги декрету? Чи є тут підстава припускати неповне розірвання відносин з церквою чи спробу влади втрутитися у внутрішні справи церкви?

Як відомо, церква вела із владою взагалі і зокрема, із провадженням цивільного шлюбу й цивільної реєстрації інших актів громадянського стану вперту боротьбу. Традиції, особливо серед селянства, були ще такими сильними в перші роки нової держави, що підмова вчиняти релігійний обряд могла відіграти в боротьбі церкви проти цивільного шлюбу важливу роль. Саме для того, щоб ослабити позицію церкви, законодавець і вирішив за потрібне зобов'язати її під страхом кримінальної відповідальності вчиняти за зазначених вище випадків релігійний обряд.

Таким чином, примітки, про які йде мова, зовсім не мали на меті погодити цивільний шлюб з релігійними обрядами, а навпаки. Їх було запроваджено для боротьби з церквою.

Примітка 3 до декрету вказувала, що законодавець визнає за дійсні її церковні шлюби, що їх укладено до видання декрету "Про цивільний шлюб". Треба зрозуміти, що й тут нема поступки церкві. Пояснення до цієї примітки треба шукати в загальних побутових умовах неможливості та й непотрібності перереєстрації всіх церковних шлюбів, тим більше, що їх все одно від моменту видання декрету у всіх відношеннях

зрівняно і цивільним шлюбом і що за цим декретом вони нічим не відрізняються від шлюбу цивільного.

Українське шлюбно-сімейне законодавство радянського періоду розвивалося шляхом і за зразком шлюбного законодавства Російської Федерації. Проте декрет Раднаркому України "Про цивільний шлюб" від 20 лютого 1919 року, відображаючи основні положення декрету про шлюб ЦВК РНК РРФСР від 18 грудня 1917 року, не у всьому збігався з ним.

До найбільш важливих особливостей українського декрету відносилося зокрема, те, що в ньому одержали найбільш розгорнуте вирішення такі питання, як принцип свободи шлюбу і принципи рівноправності подружжя.

Це знайшло своє відображення, наприклад, у ст. 3 Декрету, де говорилося, що бажаючі вступити в шлюб дають "підписку про те, що вони вступають у шлюб добровільно", а також ст. 4 Декрету, згідно з якою "при укладенні шлюбу майбутнє подружжя запитувалося, чи будуть вони надалі іменуватися прізвищем чоловіка або жінки або подвійним прізвищем".

Суттєвою відмінністю українського декрету від російського було те, що в ньому відсутнє положення про правове становище позашлюбних дітей. Декрет ЦВК і РНК РФ, як відомо, проголосив про зрівняння в правах позашлюбних дітей із шлюбними стосовно прав та обов'язків як батьків до дітей, так і дітей до батьків. Батько і мати записувалися батьками дитини при реєстрації її народження за їх заявою, а якщо батько позашлюбної дитини ухилявся від такої заяви, то матері дитини (або її опікуну, або самій же дитині, коли підростала) декретом надавалося право доводити батьківство в судовому порядку.

Український декрет "Про цивільний шлюб" не містив положень про зрівняння позашлюбних дітей з нешлюбними. Оскільки в Україні на той час не було прямого закону про зрівняння позашлюбних дітей із шлюбними, окремі суди відмовляли в позовах одиноких матерів про аліменти на утримання дітей. Верховний Суд України виправив цю практику в дусі загальних основ законодавства. Це наочно можна показати на такому прикладі. Народний суд 5 дільниці Маріупольського округу рішенням від 27.05.1924 року відхилив позов громадянки П. Вовк до

громадянина А. Гладука про аліменти на утримання позашлюбної дитини на тій підставі, що "позивачка Вовк у шлюб з відповідачем не вступала" і що "відповідач ніяких гарантій заручення або зобов'язань одружуватись не давав".

Верховний Суд України, скасовуючи це рішення, відзначив, що воно "явно суперечить політиці Робітничо-Селянського Уряду", тому що обов'язок утримувати дитину витікає з факту дійсного походження дитини від даної особи, атому позивачка, не перебуваючи в офіційному шлюбі з відповідачем має право вимагати участі відповідача в утриманні # спільної дитини [8, с.308]

Проте вплив законодавства Росії на законодавство України був настільки сильний, що судова й адміністративна практика України майже відразу ж орієнтувалася на декрет ЦВК і РНК РФ "Про цивільний шлюб" (а також на Сімейний кодекс 1918 р.) і фактично дотримувалася правил цих законодавчих актів про позашлюбних дітей. Кровний зв'язок між батьками і дітьми, незалежно від того, перебувають батьки дитини в шлюбі чи ні, був визначальним моментом у всіх їх взаємовідносинах. Непрямі вказівки про це містив декрет РНК України від 11 березня 1919 року "Про скасування спадкування" [9], яким було встановлено, що "позашлюбна родинність прирівнюється до шлюбної", хоча це правило мало на увазі лише право родичів одержати утримання з майна, що залишилося після смерті громадянина. Саме таке вирішення даного питання в перші роки радянської влади відповідало існуючим умовам: треба було відразу ж протиставити старому царському закону про позашлюбних дітей нові принципи і зокрема новий захист позашлюбних дітей. Остаточне законодавче оформлення правового стану позашлюбних дітей (зрівняння їх із шлюбними) було здійснено в Україні лише в наступні роки [10, с. 10].

1. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913р.-К.,-1991.

2. Енциклопедія українознавства: В 2-х т. / За ред. В.Кубійовича і З.Кузелі. - Мюнхен - Нью-Йорк, 1949. -Т.1.- Ч.Ш.

3. Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. Действующее законодательство о

брак и семье. - Х., 1972.

4.Топольницкий Н.К. Заключение и прекращение по советскому семейному праву.- Автореф. канд. дисс. - Львов, 1956.

5.Гордон М.В. Из истории советского семейного права Украины // Ученые записки Харьков. юридич. ин-та. - Т.П. - Вып.2. - Х, 1957.

6.Известия Времен. Раб.-Крестьян правительства Украины и Харьковского Совета Рабочих депутатов. - 1919. - №26.

7.История государства и права Украинской ССР: В 3-х т. - Т.2.

8.Ведомости советской юстиции. - 1926. - №7.

9.СУ УРСР. - 1919. - №29. - С.268.

10. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР-К., 1960